Boek van de maand

In deze rubriek komt telkens een boek aan de orde, waaraan de redactie wat meer aandacht wil besteden. Het boek van de maand oktober hoort bij de cursus van de Open Universiteit 'Het ontstaan van industriële samenlevingen'. Het is ook in de boekhandel verkrijgbaar.

A.C.A.M. Bots bespreekt:
H. Righart (red.), *De trage revolutie. Over de wording van industriële samenlevingen* (Uitgeverij Boom/Open Universiteit, Meppel en Amsterdam/Heerlen 1991), 625 blz., prijs *f* 64,-

Wie in dit, voor de Open Universiteit door een auteurscollectief geschreven, boek een systematisch overzicht van de Industriële Revolutie gevonden denkt te hebben, zal niet aantreffen wat hij verwacht. Het is geen handboek of chronologische synthese, maar een studie van de voorwaarden tot een der grootste historische transformatieprocessen. De tekst is consequent op die voorwaarden gericht.

Een van de gekozen invalshoeken is een indeling naar landen, en wel Engeland, Frankrijk, Duitsland, Rusland en Japan. Deze keus is gemaakt ten einde de voorwaarden voor het ontstaan van een industriële samenleving op de enige manier te kunnen profileren waarop dit goed mogelijk is, namelijk op basis van een vergelijkende benadering van landen die tempo- en vormverschillen vertonen. Alleen op deze wijze kan goed zicht worden verkregen op wat in die voorwaarden doorslaggevend is geweest en wat kennelijk algemeen - generaliseerbaar - was en wat bijzonder.

Een ander in het boek ingenomen perspectief is dat van een longitudinale beschouwing. De analyse van de voorwaarden per land gaat terug tot ver vóór de eigenlijke start van de industrialisatie in de zin van het machinale fabriekssysteem, en wel tot in de Middeleeuwen. De wortels van de transformatie reiken immers diep en bovendien willen de auteurs de modernisering afzetten tegen de wereld van de feodaliteit in haar diverse vormen. Het eindpunt is 1914, toen het proces van industrialisatie in de zogenaamde Tweede Industriële Revolutie van chemie, staal en electriciteit een zekere rijping had bereikt.

Vijf landen vergeleken

De vijf landen zijn beredeneerd gekozen. Eerst komen Engeland en Frankrijk aan de beurt. In de noord-west hoek van Europa vond immers de eerste start plaats, in Frankrijk later en vooral trager dan Engeland. Dit vormt aanleiding om in die hoek reeds de stimulerende of vertragende werking van voorwaarden te bekijken. Duitsland geldt als late maar snelle starter. In Rusland brengt de 'achterlijkheid' met zich mee dat economische ontwikkeling er steeds afhankelijk is geweest van de staat, een constante in de Russische geschiedenis van Peter de Grote tot Stalin. Japan spreekt als enige industriële succes-story in de toenmalige niet-westerse wereld als keuze voor zich.
Op elke selectie van landen valt af te dingen. Op het Continent was, als bekend, België de vroegste en een krachtige navolger van Engeland op het industriële pad. De economie van de USA heeft zich tegen WO I al opgewerkt tot de koplopersgroep onder de moderne economieën van toen. De USA waren met name na de Burgeroorlog een magneet voor kapitaal en migranten en de grote partner overzee in de Atlantische economie. Toch gaat het in een voorwaarden-studie niet om geografische volledigheid maar om een zodanige selectie van landen dat de comparatief-analytische pretentie kan worden waargemaakt. De lezer dient echter wel in het oog te houden dat de industriële werkelijkheid met deze vijf landen niet is uitgeput.

In de huidige economische geschiedschrijving geldt nogal eens eerder de regio dan de nationale staat als relevante economisch-geografische eenheid. Zonder dat staatsgrenzen onbelangrijk zijn voor economische ontwikkeling, blijken industrialisatieprocessen zich grotendeels te voltrekken in regionale economisch-geografische kaders. Men denke maar aan het steenkolen- en ijzerbekken van Ruhr,

kleio
nummer 8/91
pagina's 26 en 27

Sambre/ Maas en Noord-Frankrijk en aan het feit dat niet Groot-Brittannië als geheel maar bepaalde regio's in dat land zijn doorgebroken naar het industriële tijdperk. Regionale benaderingen laten ook zien dat de variabiliteit van historische toestanden en ontwikkelingen nog groter is dan blijkt uit vergelijking tussen landen. De historische werkelijkheid is het beste op te vatten als een licht gestructureerde 'chaos'.
Toch is de keuze voor het politiek-staatkundige verband in het kader van dit boek legitiem. Ook nog eens regionale verschillen behandelen is in een synthese praktisch ondoenlijk. Bovendien worden de start en gang van de historische industrialisatieprocessen door de auteurs beschouwd als de resultanten van voorwaarden die niet slechts op het sociaal-economische, maar ook op het cultureel-mentale en het politiek-institutionele vlak liggen, en dan is het politiek-staatkundige verband van grotere relevantie.

Met deze drieslag van voorwaarden is het analysemodel, dus de kern, van het boek bepaald. Dit model wordt door het gehele boek heen vrij strak gehanteerd.

De toepassing van het model

De staat dient idealiter te voldoen aan eisen van kracht èn flexibiliteit. Een zwakke staat kan zijn voor economische modernisering belangrijke taken niet nakomen, maar een sterke staat die autoritair en star is staat de noodzakelijke mobiliteit in de weg. Het voorbeeld van dit laatste is Rusland, waar het economisch-industriële ontwikkelingsproces een hortend en onevenwichtig aanzien heeft, zowel in de stalinistische als in de laat-tsaristische fase. Engeland voldoet als eerste en als beste aan de politiek-institutionele voorwaarden.

Sociaal-economisch bezien is een reeks van factoren van belang: de ontwikkelingsgraad en souplesse van de landbouw, de markt en de vraag, het arbeidsaanbod, de locatie van grondstoffen en de ligging, infrastructuur en bodemgesteldheid van een land. Aangezien de landbouw vanouds de dominante sector is, maken zijn starheid of flexibiliteit - marktgerichtheid - en ontwikkelingsgraad groot verschil als het gaat om de kansen van een land op snelle dan wel trage overgang naar een industriële samenleving. Het tempoverschil tussen Engeland en Frankrijk wordt in het boek, hoewel Franrijk ook in bepaalde mate door sociale, politieke en culturele factoren werd belemmerd, vooral toegeschreven aan de vroege commercieel-kapitalistische oriëntatie van de Engelse landbouw versus het kleine boeren-karakter van de Franse.

Hoe belangrijk in de ogen van de auteurs in de drie overige landen de starheid van de landbouw ook was, toch gaven daar bij de vertraging met name politiek-institutionele en cultureel-mentale omstandigheden de doorslag. Voor Duitsland - sociaal-economisch niet in alle opzichten minder geëquipeerd dan Engeland of Frankrijk - was dat onder meer de staatkundige verbrokkeling tot 1871 en voor Rusland de tsaren-autocratie met al haar sociaal-structurele implicaties. De door de staat geïnitieerde industrialisatiepogingen in Rusland zijn geïnspireerd door het streven om de achterstand ten opzichte van de reeds geïndustrialiseerde mogendheden in te halen. Eenzelfde motief speelde in de Japanse Meiji-revolutie van 1868, toen staat en élite achter de economische modernisering zijn gaan staan.

Uit de verschillende gewichten die per land aan sociaal-economische respectievelijk institutioneel-politieke factoren worden toegekend, blijkt dat het analytische model van het boek niet fungeert als een uniform raster dat zonder onderscheid aan landen wordt opgelegd. Het is een betrekkelijk soepel, open heuristisch instrument, dat nergens de complexiteit en variabiliteit van historische omstandigheden wil simplificeren. Dit blijkt ook uit de manier waarop de invloed van cultureel-mentale voorwaarden op economisch gedrag behandeld is. Met name gaat het om de overgang op een burgerlijk-kapitalistische mentaliteit: meritocratisch, prestatiegericht, individualistisch en calculerend-utilitair.

Ook hier loopt er een schaalverdeling van Engeland naar Rusland. Aan de orde komen de invloed van Reformatie en Verlichting, Reactie en Romantiek, het opkomende economische systeemdenken van Quesnay en Adam Smith en van Adam Müller en Friedrich List in Duitsland, stads- en plattelandscultuur en een diversiteit van andere, naar land onderscheiden, ideologische en religieuze stromen en tegenstromen. Zeker als voorwaarden in een verder verleden worden onderzocht kan men niet voorbij gaan aan de religieuze factor, die de economische modernisering zowel kan remmen als stimuleren.

Vermeden is het stellen van de kip- of eivraag, of reële omstandigheden de mentaliteit bepalen dan wel juist andersom. Dit blijkt met name uit de bespreking van de fameuze Weber-these over het verband tussen de mentaliteit van het kapitalisme en die van het calvinisme/puritanisme.
Voorzichtig wordt gesteld dat in Engeland de puriteinse mentaliteit geen oorzaak maar katalysator is geweest en dat de 'prima causa' waarschijnlijk in de structuren ten plattelande ligt.
Toch kan men zich wel het een en ander afvragen wanneer geconstateerd wordt (op blz. 115), dat het moderniseringsproces zich in de 16e-18e eeuw juist manifesteert in de landen waar het calvinisme sterk was, te weten Engeland, Frankrijk en de Nederlanden. Hoe dan met het commercieel kapitalisme in de Middeleeuwen of in niet-calvinistische gebieden? Of was dat geen kapitalisme in de eigenlijke zin van het woord? Waren kapitalisten in de noord-west hoek van Europa wel overwegend calvinist? Hier kan sprake zijn van wat 'gezichtsbedrog': wellicht is het zo dat de kapitalistische zwaartepunten door de werking van objectieve lange termijn-factoren verschoven zijn naar gebieden in Europa waar 'toevallig' ook het calvinisme sterk was.

Van alle soorten voorwaarden is bij de mentaal-culturele het gewicht het moeilijkst te verifiëren. Sociaal-economische en institutioneel-politieke gegevenheden zijn immers gemakkelijker te kwantificeren of althans te objectiveren. Bovendien zijn op het mentaal-culturele vlak wat de bronnen betreft de élites beter vertegenwoordigd dan de middengroepen en de lagere klassen. Enquête- en interviewmateriaal, dat ons in staat stelt te peilen naar attitudes en opvattingen van brede sociale lagen, is pas voor recentere decennia beschikbaar. De historicus die poogt de invloed van cultureel-mentale factoren op, bij voorbeeld, economische veranderingen te wegen, zal altijd op glad ijs lopen, maar dit ontslaat niet van de plicht om, zoals in dit boek is gedaan, pogingen te ondernemen.

Verrijking van het model

Binnen elk van de componenten van de voor het boek gekozen analytische drieslag komen tevens de sociaal-structurele aspecten aan bod: stads- en plattelandsgroepen, adel, burgerij en industriële ondernemersklasse, ambtenaren en bureaucratie, boeren en arbeiders en huishouding en gezin. Ietwat generaliserend gesteld gaat het om de gang van een feodale standensamenleving, waar het zwaartepunt op het platteland ligt, naar de mobiele wereld van industrie, stad en klassenverhoudingen. Sociale groepen dragen economische, politieke en culturele kenmerken, staan afwijzend tegenover economische moderniteit of aanvaarden haar juist.

Het boek gaat in dit opzicht bijvoorbeeld in op de betrekkelijke wederzijdse openheid van aristocratie en burgerdom in Engeland, op het ontbreken van een aristocratisch-burgerlijke alliantie in Frankrijk, op de belangenverstrengeling tussen adel en industrieel ondernemersdom, de 'conservatieve modernisering', in het Tweede Keizerrijk in Duitsland en op de bijzondere rol der Japanse samurai, de oude krijgsmansstand die belangrijke bijdragen leverde aan de politieke en economische veranderingen sinds de Meiji-revolutie.

De auteurs accepteren de begrippen stand en klasse - van een rigide en gesloten naar een mobiele en open samenleving - zonder verdere discussie. Aangetekend zij hier dat in de sociologie en sociale geschiedbeoefening deze begrippen zeker niet door iedereen op een zelfde wijze verstaan worden.

Waardering en kritiek

De analytische drieslag en de manier waarop ermee is omgegaan, geven aan het boek het aanzien van een integrale benadering. Het is hierdoor dat deze studie zich onderscheidt van de gebruikelijke handboeken en synthesen van economische of industriële geschiedenis. Vaak zijn die andere boeken puur economisch-historisch of betrekken zij zijdelings politieke of sociale factoren erbij, maar integraal in de zin van het hier besproken boek zijn zij geen van alle. Dit geldt ook voor de grote meerdelige handboeken, de economische geschiedenissen van Europa van Cambridge en Fontana en hun Franse en Duitse tegenhangers.

In het tegenwoordige onderzoek van de industriële transformatie krijgt het thema van de bevolking veel aandacht. In het huidige boek komt dit aspect wel ter sprake, met name op blz. 92-95, 181-183 en 298-299 - gewezen wordt op het belang van de bevolkingsgroei voor het aanbod van arbeid en voor de vraag naar produkten -, maar een prominente plaats heeft het niet.
Toch, als de geschiedenis, althans de sociaal-economische, al een onderstroom heeft, dan is dat wellicht de demografische: in dit geval de zogenaamde demografische transitie ('revolutie') van de bevolkingsevenwichten van het Ancien Régime via een groeifase naar de moderne westerse bevolkingsstructuren. De Industriële Revolutie is tevens te beschouwen als een demografisch, als ook als een ecologisch, verschijnsel. Het is het goede recht van auteurs om in het voorwaardencomplex dit aspect minder te benadrukken, maar het belang van de demografische beschouwingswijze zij hier wel gesignaleerd.

In de meeste economisch-historische synthesen blijft het micro-niveau van de bedrijfs- of ondernemingsgeschiedenis buiten beeld. Zo ook in deze studie. De betekenis van de 'poortwachters' van de Industriële Revolutie, de pionierende vroege ondernemers, wordt gerelativeerd in het licht van de grote, op lange historische termijn werkende macrokrachten die voor de transformatie bepalend zijn geweest.
Op zich is ook deze beperking gewettigd. Toch zij hier opgemerkt dat het micro-niveau van belang is voor een goed begrip van het veranderingsproces, en dit niet alleen omdat inmiddels de bedrijfs- en ondernemingsgeschiedenis zo'n hoge vlucht heeft genomen. Net zoals macro-demografische ontwikkelingen niet goed begrijpelijk zijn zonder dat mede acht wordt geslagen op gezin en familie, zo ook onttrekt uiteindelijk de portée van economische ontwikkelingen zich aan ons oog als niet mede de produktiehuishouding aan de orde komt.
In dit boek wordt deze kant wel aangestipt bij de proto-industrie (de kapitalistische huisnijverheid: blz. 81-83 en 87), maar niet met betrekking tot het fabrieksstelsel. Het belang van de studie van het micro-niveau geldt voor de hele schaal van economische orden, dus van liberaal kapitalisme via gemengde economie naar autoritaire en gecentraliseerde commando-economie; ook deze laatste kent een 'ondernemingsniveau', al is het dan verdrukt door de bureaucratische structuren.

Tot het onderzoek van de moderne industriële ontwikkeling behoort ook dat van het ontstaan en de verandering van bedrijfsvormen, management en ondernemerschap. Verder gaat het daarbij om houdingen en mentaliteiten. Dus, in totaal, om economische, sociale, institutionele en mentale aspecten. Er zou in de hele sociaal-economische historiografie meer aandacht moeten komen voor de wezenlijke wederzijdse betrokkenheid van macro en micro in de industriële transformatie. De op blz. 33 opgeworpen these van soberheid als het levensethos van de vroege industriële ondernemers tegenover de prachtlievendheid van de oude handelskapitalistische bourgoisie moge waar zijn, maar de uiteindelijke test kan zij slechts vinden in de concrete ondernemersbiografie.

De behandeling van het industrialisatieproces is in feite een sector-benadering, hoezeer ook het boek aandacht geeft aan voorwaarden in de landbouw en, enigszins, ook in de dien-

kleio
nummer 8/91
pagina's 28 en 29

stensector, met name de handel.
Op zichzelf is de keus voor de industriële sector legitiem, zij het dat dan wel beseft moet worden dat de recentere economische historiografie als het gaat om de moderne transformatie steeds meer het bredere begrip economische groei c.q. economische ontwikkeling hanteert. De industrialisatie wordt dan beschouwd als een deelproces. Economische modernisering wordt bepaald niet meer gelijk gesteld aan industrialisatie in de zin van het ontstaan en de groei van het fabrieksstelsel. Voor Nederland in de 19e eeuw is de bekende voorstelling van een zeer verlate en vertraagde aansluiting bij de internationale economische veranderingsdynamiek gerelativeerd door de aandacht te verbreden van de industrie alleen naar de economie als geheel.

Wél of geen revolutie

In de titel van het boek wordt de 'revolutie' 'traag' genoemd. Historici hebben inderdaad sinds enkele decennia - en dit boek sluit daarbij aan - afstand genomen van de kwalificatie 'revolutionair' als het niet-politieke omwentelingen als de Franse of de Russische betreft, maar de grote sociaal-economische transformatie van de 18e/19e eeuw. Inderdaad is deze transformatie wat anders dan de explosies van politieke revoluties. Zij strekt zich immers over meerdere decennia uit en haar wortels zijn diep in het verleden te volgen. Toch valt, op een bepaalde manier bezien, het genoemde adjectief wel te verdedigen.

Beschouwt men het tijdvak eind 18e eeuw tot 1914 op zichzelf, dan is er inderdaad niet zo veel explosief of discontinu aan het proces. Wordt evenwel een langer tijdsperspectief genomen, dan krijgen de curven van produktie, bevolking en aanverwante verschijnselen een discontinu, knikvormig aanzien. Bovendien leefden vele 19e eeuwse waarnemers zelf - sociale, economische en politieke auteurs, politici, kunstenaars - wel degelijk in het besef dat zij snelle en zeer grote veranderingen meemaakten, niet alleen op politiek, maar ook op sociaal-economisch terrein.

Dat de voorwaarden van de eigenlijke industrialisatie tot ver in het verleden te zoeken zijn, is waar, maar kan de Franse of Russische Revolutie goed worden begrepen zonder ook op de lange-termijn politieke en maatschappelijke verhoudingen in beide landen te letten?

De opbouw

De indeling van het boek beantwoordt aan het schema. Eerst wordt de analytische drieslag in algemeen-systematische zin ontvouwd. Daarna komen per land de drie aspecten aan de orde, waarna de eindredacteur een vergelijkend hoofdstuk biedt.
Het boek sluit, na deze lange voorwaardenonderzoekende tekst (tot en met blz. 480), met drie hoofdstukken waarin, exemplarisch voor Engeland en Duitsland, sociaal-economische, institutioneel-politieke en cultureelmentale gevolgen worden besproken: onder meer levensstandaard, verschuivingen in de sociale gelaagdheid - van standen naar klassenverhoudingen - politieke democratisering en autoritarisme, alfabetisering en onderwijs en secularisering, rationalisering en arbeidsdisciplinering.

Op zich had het boek afgesloten kunnen worden met het net genoemde vergelijkende hoofdstuk. De drie slothoofdstukken zijn ongetwijfeld qua informatie en manier van behandelen interessant, maar naar mijn smaak schuilen de eigenlijke coherentie en kracht van de tekst toch meer in de hoofdstukken die daaraan vooraf gaan.

De gekozen opzet - of de uitwerking daarvan? - brengt met zich mee dat er herhalingen voorkomen, met name in de inleidende en concluderende tekstdelen die in het algemeen en ook nog eens per land geschreven zijn. Als dit bewust de opzet is geweest, had het wel een verantwoording verdiend.

Tot slot

Deze bespreking legt eerder de nadruk op de algemene karaktertrekken en het globale stramien van het boek dan dat zij ingaat op de preciese feitelijkheden die beschreven zijn. Dit neemt niet weg dat de auteurs, op basis van het gekozen analyseschema en aan de hand van recente wetenschappelijke literatuur, een grote rijkdom aan historische beschrijvingen bieden. Voor Engeland, Frankrijk, Duitsland, Rusland en Japan krijgt de lezer immers de belangrijkste politiek-institutionele, sociaal-economische en mentaal-culturele ontwikkelingen op een bondige en overzichtelijke manier uiteengezet. Deze rijkdom aan informatie waarborgt de levendigheid en concreetheid van de tekst en is juist voor docenten in het voortgezet onderwijs als verdiepingsstof bijzonder aantrekkelijk.

Dit door zijn didactische opmaak zeer overzichtelijke boek is gewoon in de boekhandel verkrijgbaar. En voor degenen die bij de Open Universiteit de bijbehorende cursus willen volgen, geeft die universiteit onder de cursustitel *'Het ontstaan van industriële samenlevingen'* nog een tekstboek en een werkmap uit.